


NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Ordbogsmanuskripter og et historisk ordbogsarbejde	
Forfatter:	Guðrún Kvaran	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 11, 2012, s. 377-384 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Lund 24.-27. maj 2011	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i lexicografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Ordbogsmanuskripter og et historisk ordbogsarbejde

Guðrún Kvaran

In this article the author discusses the importance of using unpublished dictionaries in manuscripts, especially to collect examples from the spoken language that have not been excerpted for published dictionaries. Three collectors are mentioned as examples, Jón Ólafsson from Grunnavík, Dr Hallgrímur Scheving and Dr Björn M. Ólsen. In the 18th century the first one wrote a large manuscript that is extremely important for the history of the Icelandic language. An examination of the vocabulary shows that a great deal of the words have their roots in the spoken language.

In the early 19th century Scheving collected two different manuscripts (Lbs. 220 8vo and Lbs. 283–285 4to) of words that were intended for an Icelandic dictionary, but he never finished. In these manuscripts there are a great many words from the spoken language with no examples in printed dictionaries, probably with Scheving's pupils, who came from all parts of the country, as the source. Scheving's third manuscript is 'Florilegium', with Danish and Low-German loan words in Icelandic, probably intended for a book on language purism as well as for a dictionary of loan words.

The third collector mentioned is Björn M. Ólsen who collected words he heard on his journeys around the country, originally intended for a special dictionary of the spoken language.

The author emphasizes that lexicographers working on historical dictionaries cannot ignore these unprinted sources of an important part of the vocabulary.

Nögleord: historisk leksikografi, ordforrådet, talesprog, fremmedord

1. Indledning

En historisk ordbog, trykt eller på webben, må lægge vægt på at behandle så stor del af ordforrådet som muligt, såvel skrift- som talesproget. Den må forsøge at behandle det lokale ordforråd så vidt som det er muligt. Oplysninger derom fra ældre tid er som bekendt begrænsede, men de findes dog spredt i ældre ordbogsmanuskripter. I artiklen lægges der vægt på det historiske ordbogsarbejde. Jeg har i sinde at diskutere og vise med eksempler hvorledes manuskripter fra det

18. og 19. århundrede støtter det islandske historiske ordbogsarbejde. Tre manuskripter blev valgt som jeg synes at er vigtige i denne hensigt. Fra det 18. århundrede drejer det sig om det store manuskript af Jón Ólafsson fra Grunnavík (Guðrún Kvaran 2005, 2009) og fra det 19. århundrede vil jeg vælge fire vigtige ordsamlinger af Hallgrímur Scheving (Guðrún Kvaran 2008) og Björn M. Ólsen (Guðrún Kvaran 2003) og lægge vægt på de oplysninger som findes der om det lokale ordforråd. Min hensigt er at vise at uden at tage hensyn til den slags utrykte ordsamlinger ville man gå glip af en god del af det ældre ordforråd.

2. Jón Ólafsson fra Grunnavík (1705–1779)

I Árni Magnússon instituttet for islandske studier findes der opbevaret i ni foliobind Jón Ólafssons ordbogsmanuskript med nummeret AM 433 fol. Forfatteren er bedst kendt som håndskriftsamleren Árni Magnússons sekretær og senere stipendiat hos Arne Magnusson fonden i København. Jón Ólafsson arbejdede på ordbogen med pauser fra 1734 og til sin død i året 1779, men han fik aldrig den mulighed at få ordbogen udgivet. Selve manuskriptet er ikke indbydende for dem som ikke er vant til at læse hans håndskrift. Han har på grund af mangel af penge måttet bruge papiret så godt han kunde, han skrev også på margenerne og ind i mellem linierne hvis det var nødvendigt. Alle opslagsordene i manuskriptet er blevet skrevet på sedler samt deres betydning og samt kommentarer, som har gjort det lettere at arbejde med selve ordforrådet. Ialt er sedlerne omkring 50.000, mens enkelte opslagsord er godt 40.300. Opslagsordene findes i en liste på instituttets hjemmeside (arnastofnun.is).

Manuskriptets ordforråd stammer for det meste fra islandske middelalder skrifter, digtning og sandsynlighvis fra alle de trykte islandske bøger som Jón Ólafsson fik fat i i København. En god del af ord og ordforbindelser er fra det 18. århundredes talesprog, og ganske ofte står som forklaring fra hvilken del af landet han har sine eksempler. Ret mange eksempler er fra Vestfjordene fra hans eget eller hans slægnings talesprog, andre eksempler stammer fra andre informanter, muligvis islandske studenter i København. Sine kilder nævner han dog ikke ved navn. Han skriver f.eks. „Ostfiordensibus [i Ostfjordene], vocula Vestfiordensibus usitata [et ord brugt i Vestfjordene]; loqvendi modus Vestfiordensibus [en måde at tale på i Vestfjordene]; vocula Vestfiordensis [ord fra Vestfjordene]; Vestmanneyensibus [på Vestmanna-øerne]; vocatur Vestmann-eyensibus [nævnt så på Vestmanna-øerne]“ og så videre.

Jeg har gennemgået hele seddelsamlingen og der findes talesprogseksempler fra alle dele af landet. Omkring halvtreds af dem har jeg undersøgt med hensyn

til brug og udbredelse og slået dem op i instituttets seddelsamlinger og i ordbøger. Unægtelig har jeg i nogle tilfælde ikke fundet meget som støtter den lokale brug som Jón Ólafsson nævner, mest fordi ordene er gået ud af brug for lang tid siden, men også fordi de synes at have været kendt fra flere egne end han nævner. Han samlede ikke selv til sin ordbog i Island og måtte støtte sig til de oplysninger han fik fra sine informanter. I andre tilfælde har jeg fundet kilder som støtter lokal brug af ordene helt op til dags dato.

Jeg har valgt ét eksempel fra manuskriptet. Det er *ordet bónstóll*.

Eksempel

Bónstóll er sammensat af *bón* 'bøn' og *stóll* 'stol'. På seddelen står:

cathedra precatória, ad liggja aa boon-stool fyrir manni loqvendi modus Vestfiordensibus, ut puto, tantum in usu, multis precibus aliquem adoriri, multum sollicitare.

D.v.s. Jón Ólafsson synes at kende godt frasen *að liggja á bónstól fyrir einhverjum* fra Vestfjordene i betydningen at 'bestorme én med mange bønner, ulejlige én meget'. Frasen forekommer i manuskriptet også under opslagsordet *stóll* hvor der står: „obnixē aliquem rogare“, d.v.s. 'bede én om noget af al sin kraft'.

I instituttets seddelsamling findes der to eksempler på ordet *bónstóll*. Det ene forekommer i et digt fra det 17. århundrede af en præst i Nordlandet hvor det bruges om en stol, mens det andet er fra Jón Ólafsson selv i et brev som han skrev sin bror og hvor han praler af at han nu ikke længere behøver at „liggja á bónstól frammi fyrir honum“, han behøver ikke længere at 'tigge og bede ham om noget'. Det er klart at han havde frasen på rede hånd.

Bónstóll er ikke opslagsord i ordbøger over oldsproget og det findes heller ikke i de ældste islandske ordbøger og det forekommer ikke i Sigfús Blöndals islandsk-danske ordbog fra 1920–1924. Frasen forekommer ikke i islandske samlinger af talemåder. Det ser derfor ud til at den først og fremmest brugtes lokalt i Vestfjordene hvor Jón Ólafsson sagde at den var hyppig. Det ser ud til at frasen er lokalt talesprog, men det kan man ikke bestemme uden flere eksempler. Ordbogen støtter dog og forklarer eksemplet som findes i instituttets seddelsamling.

3. Hallgrímur Scheving (1781–1861)

Det er god grund til at have respekt for de idealister som fordybede sig i ord-samling som ofte ikke blev til noget andet end ordlister på sider eller sedler, resultatet var næsten aldrig en trykt ordbog. I Landsbiblioteket findes der

mange sådanne manuskripter, store og små, derunder to som Hallgrímur Scheving, lærer i Bessastaðaskóli, samlede til og har numrene Lbs. 220 8vo og Lbs. 283–285 4to. De blev aldrig trykt, men Sigfús Blöndal (1920–1924) benyttede sig af det sidstnævnte ved sin islandsk-danske ordbog som jeg allerede har nævnt. Grunden til at Scheving begyndte sin ordsamling er sandsynligvis den at han syntes at der var mangel på ord, især fra talesproget, i Björn Halldórssons islandsk-latinsk-danske ordbog fra 1814.

Hvis man først ser på manuskriptet 220 8vo så er det skrevet på 570 sider med latinske definitioner og er øjensynlig en renskrivning, ikke med Schevings håndskrift.

Hvis man sammenligner manuskriptet med Björn Halldórssons ordbog så er det helt klart at det drejer sig i ganske mange tilfælde om tilføjelser. Der findes henvisninger som *sjá, hjá, aliter, apud*, eller *perperam BH*¹, og nye nummererede betydninger er anført som om de var tilføjelser til selve ordbogen. Som eksempel nævner jeg ordet *lapi*. I Björn Halldórssons ordbog er ordet forklaret først på latin og siden på dansk som ‘*homo sui negligens*, en (især i sin Gang) skjodesløs Person’ (1992:292). I Schevings manuskript står ved ordet *lapi* ‘*exiguuum humerale*, p.e. lítill jökull, aliud est lapi apud BH’. Den tilføjede betydning er ‘gletsjer, bræ’. Kun et eksempel findes i instituttets seddelsamling om en skødesløs person. I den islandske etymologiske ordbog af Ásgeir Blöndal Magnússon (1989: 544–545; herefter ÁBM) findes kun Björn Halldórssons forklaring, mens *bræ* nævnes ikke. Schevings tilføjelse er således noget som man skal tillægge betydning.

Det yngre manuskript Lbs. 283–285 4to er også en renskrivning af en anden. På titelbladet står ‘Orda-Safn úr nýara og daglega málinu tínt saman af skólakennara Dr. H. Scheving’, d.v.s. en ordsamling fra det nyere og daglige sprog samlet af skolelærer Dr. H. Scheving.

Det er en stor fordel at landsdel, undertiden amt, er næsten altid nævnt hvis et ord stammer fra talesproget og ikke fra en trykt kilde. Som eksempel kan nævnes at ved ordet *loddi* står ‘Árnessýslumál’ [brugt i Árnessýssel på Sydlandet] hvis betydningen er ‘grov utvunden uldtråd’, mens der står ‘Múlasýslumál’ [brugt i Múlasýssel på Østlandet] hvis betydningen er ‘vante’. Det er helt klart at Scheving har været særdeles opmærksom på ord fra talesproget, og deres antal i manuskriptet er utrolig stort hvis man tager hensyn til at han så vidt man ved aldrig tog på rejser specielt for at samle til sin ordbog. Men han lyttede til sine elever som kom fra alle egne i landet og spurgte dem om ord og ordforbindelser.

¹ Oversættes: se, hos, anderledes, hos, fejlagtigt BH.

Her nævnes nu to eksempler, et fra hvert manuskript, for at vise hvorledes manuskripterne kan støtte instituttets samling til en historisk ordbog.

Eksempler

alivant 'A.M. víðsvegar, hér og hvar' [vidt og bredt, i alle retninger] er et opslagsord i 220 8vo. A.M. for „austanmál“ betyder at ordet er brugt i den østlige del af landet. Det findes hverken i instituttets samlinger fra skriftsproget eller fra talesproget. I den islandske etymologiske ordbog (ÁBM 1989: 11) er den ældste kilde fra det 19. århundrede, mens der nævnes ikke om ordet kun blev brugt lokalt. Kilden er sandsynligvis fra Scheving og Ásgeir Blöndal Magnússon gætter på at *alivant* er en omdannelse fra dansk *alle vegne*, hvad ikke er usandsynligt.

alpá 'A.M. ss. óvíst. Það er alpá.' Betydningen er 'usikkert'. I instituttets samling er der kun et eksempel fra manuskriptet 283–285 4to. Ordet findes ikke i talesprogssamlingen og heller ikke hos Jón Ólafsson fra Grunnavík eller i Björn Halldórssons ordbog. Scheving er derfor instituttets eneste kilde. Substantivet *þá* betyder 'smeltet, ikke frosset jord eller smeltet vand på jorden'. Det er muligt at knytte *alpá* til *þá*. Det er så brugt i en overført betydning om noget som ikke er helt sikkert, lige som det er usikkert at færdes i et terræn når isen er ved at smelte.

Fra Scheving stammer endnu et manuskript som man på Orðabók Háskólans ikke har gennemgået systematisk endnu og jeg kort vil nævne. Det drejer sig om en samling af ord som Scheving har ment at var fremmedord i islandsk (Guðrún Kvaran 2011). Samlingen nævnte han *Florilegium* som er en latinsk oversættelse af det græske ord *antologia*. Schevings samling er opbevaret i syv hæfter på Landsbiblioteket. Hans hensigt er ikke helt klar. På den ene side ser det ud til at han arbejdede på en fremmedordbog. Det viser de lister fra alle bogstaver som han har ladet renskrive. På den anden side kunne han have haft en sprogrensningsbog i sinde. Det viser en del ord fra bogstavet *s* med overskriften „Uppkast til lexicī barbarismorum in lingua Isl“ som synes at være et udkast til færdige ordbogsartikler. De begynder ved ordet *sabbat* og det sidste er *sjá* (i forbindelsen *se til med nogen*). Danske ord er i de fleste tilfælde nævnt i parentes.

Scheving nævner næsten aldrig lokal brug. En undtagelse er dog ordet *bró-dolia*. Der står: „Álptnesingamál – gjöra einhverja bró-dólfu = gjöra skandala“, d.v.s. fra Álptanes om at skandalisere. Ordet findes ikke i Björn Halldórssons ordbog, mens Ásgeir Blöndal Magnússon har lemmaet *brotalía* og derunder *brótolia* og *bró-dolia* (1989: 84), men markerer dem ikke som lokalt sprog. Der fandtes ingen eksempler i talesprogssamlingen. Ordet er en omdannelse af det

danske ord *badulje* eller dets sideform *bredulje* som er taget til låns i dansk fra fransk *bredouille*.

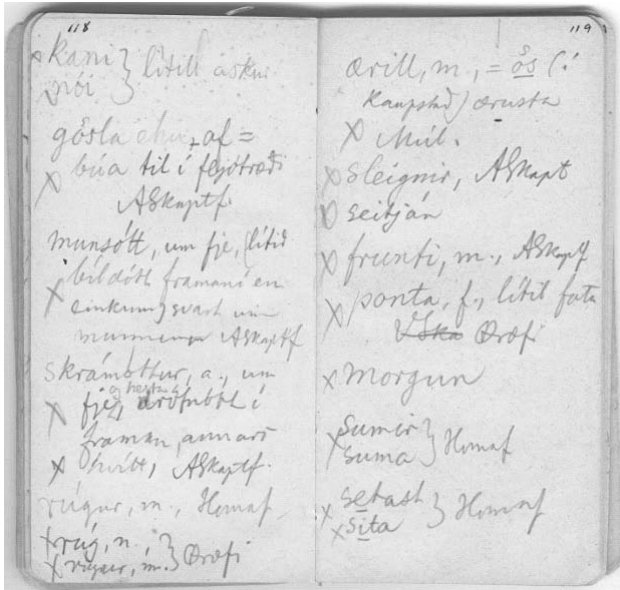
Jeg har undersøgt de ord som begynder på *d* og på *g*. I de fleste tilfælde drejer det sig om ord som er taget til låns fra dansk, fra nedertysk via dansk, eller direkte fra nedertysk. Det er helt klart at *Florilegium* er til stor nytte ved indsamling og bearbejdelse af fremmedord som blev brugt i talesproget i den første halvdel af det 19. århundrede og som ikke så gerne blev brugt i trykte bøger. En del af ordene er ganske vist i Björn Halldórssons ordbog, mens andre er Schevings tilføjelser som er værd at tage hensyn til i beskrivelsen af det historiske ordforråd.

4. Björn M. Ólsen (1850–1919)

Den sidste samler som jeg vil nævne er Björn M. Ólsen, uddannet i sprogvidenskab fra Københavns universitet og Islands universitets første rektor. Efter at han kom hjem fra sit studium havde han i sinde at samle til og skrive en videnskabelig ordbog over det islandske nutidssprog, især det lokale ordforråd i hele landet. Han fik stipendium fra det danske Carlsbergfond og påtog sig nogle rejser. Ordene skrev han i 40 lommebøger som nu er opbevarede i Árni Magnússon instituttet for islandske studier. Björn M. Ólsen kunne ikke fuldende sit formål på grund af sygdom og overlod lommebøgerne til Sigfús Blöndal til brug i den islandsk-danske ordbog som han arbejdede på.

Hvis man undersøger lommebøgerne er det klart at Björn M. Ólsen har været vidt omkring i landet i årene 1885–1892 og skrevet ned ord, kollokationer og fraser som han hørte eller spurgte om. Sigfús Blöndal benyttede sig meget af hans samling. Det kan man f.eks. se af undersøgelse af ord fra Vestfjordene, især ord som ifølge Björn stammede fra Arnarfjord (Guðrún Kvaran 2003: 168–170). Han havde skrevet ned omkring et hundrede ord enten i Arnarfjord eller efter en informant eller informanter fra Arnarfjord. Omkring tredive var ifølge min undersøgelse også kendt i andre dele af landet, d.v.s. de var ikke lokale. I tilfælde af tyve af dem kunne man ikke fastsætte udbredelsen på grund af mangel af eksempler. Omkring fyre ord eller bestemte betydninger af ord var med stor sikkerhed lokale i den nordlige del af Vestlandet, især omkring Arnarfjord og Dýrafjord. Sigfús Blöndal har i de fleste tilfælde markeret ordene „Arnfr.“ (Arnarfjord) eller „Vf.“ (Vestfjordene) i ordbogen, og hans forklaringer og bemærkninger antyder at hans kilde er den førnævnte lommebog. Det samme gælder også mine undersøgelser af ord som hos Sigfús Blöndal er markeret fra Østfjordene, Syd-østlandet og Sydlandet. En god del af dem viste sig at være lokale.

Trods det at ordene oftest er markeret en landsdel eller en egn er det slet ikke altid tilfældet og ofte kan man umuligt gætte sig til om ord på den samme side er markeret Nl. for Nordlandet, Sl. for Sydlandet eller Vf. for Vestfjordene eller er slet ikke markeret. Informanterne nævnes næsten aldrig. Undertiden er lommebøgerne svære at bruge da Björn skrev med en blyant og skriften er på mange steder næsten udvidsket.



Figur 1 Fra Björn M. Ólsens lommebog

Selvom Björn M. Ólsen skrev størstedelen ned selv af det han hørte eller fik svar på fra sine informanter findes der dog på nogle steder ordlister fra andre samlere. Som eksempler kan nævnes en fra præsten Jónas Jónasson frá Hrafnagil, Rangvella, sive *idiomata Rangvellensium*. En anden liste stammer fra geologen Þorvaldur Þoroddsen med ord fra talesproget på Østlandet som han skrev ned på sine forskningsrejser og den tredje fra præsten Jón Jónsson i Bjarnarnes med ord fra Sydøstlandet (fig. 1). Alle tre har til fælles ikke at være indfødte på egnen, og de har hørt ord og ordforbindelser hos lokale mennesker som de ikke brugte eller kendte selv. Mine undersøgelser har vist at største delen af det de skrev ned var lokalt talesprog.

Afslutning

Jeg har nu kort drøftet fem ordbogsmanuskripter uden at have haft mulighed til at behandle dem grundigt. Jeg kunde også have nævnt talrige andre, men min hensigt var jo først og fremmest at lægge vægt på utrykte manuskripters vigtighed ved indsamling til en historisk ordbog. En stor del ord, kollokationer og fraser findes der som ikke forekommer i trykte bøger. Ordsamlerne skrev ned det de hørte eller brugte selv i det daglige sprog, talesproget, og uden deres kendskab og interesse for sproget ville meget materiale være gået tabt. Uden at tage hensyn til disse manuskripter er det efter min mening umuligt at skrive udførlige artikler til en historisk beskrivelse af sproget.

LITTERATUR

- Ásgeir Blöndal Magnússon, 1989: Íslensk orðsifjabók. Reykjavík.
- Björn Halldórsson, 1814: Lexicon Islandico-Latino-Danicum Biornonis Haldorsonii. Björn Haldorsens islandske Lexikon. I–II. Hafnia.
- Björn Halldórsson, 1992: Björn Halldórssons Orðabók. Íslensk – latnesk – dönsk. Ný útgáfa. 1992. Jón Aðalsteinn Jónsson (red.). Orðfræðirit fyrri alda II. Reykjavík.
- Guðrún Kvaran, 2003: Sigfús Blöndal og vasabækur Björns M. Ólsens. I: Íslenskt mál og almenn málfræði 25. S. 149–172.
- Guðrún Kvaran, 2005: Úr orðabókarhandriti Jóns Ólafssonar úr Grunnavík. I: Íslenskt mál og almenn málfræði 27. S. 201–216.
- Guðrún Kvaran, 2008: Hallgrímur Scheving og staðbundinn orðaforði. I: Íslenskt mál og almenn málfræði 30. S. 153–177.
- Guðrún Kvaran, 2009: Staðbundinn orðaforði í orðabók Jóns Ólafssonar úr Grunnavík. I: Íslenskt mál og almenn málfræði 31. S. 181–195.
- Guðrún Kvaran, 2011: Hallgrímur Scheving og tökuorðin. I: Orð og tunga 13. S. 51–75.
- Sigfús Blöndal, 1920–1924: Íslensk- dönsk orðabók. Reykjavík.

Guðrún Kvaran

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum / Háskóli Íslands
gkvaran@hi.is